

Ernest Belenguer

JAUME I A TRAVÉS DE LA HISTÒRIA

PUV

JAUME I A TRAVÉS DE LA HISTÒRIA

Ernest Belenguer

UNIVERSITAT DE VALÈNCIA

Esta publicación no puede ser reproducida, ni total ni parcialmente, ni registrada en, o transmitida por, un sistema de recuperación de información, en ninguna forma ni por ningún medio, ya sea fotomecánico, fotoquímico, electrónico, por fotocopia o por cualquier otro, sin el permiso previo de la editorial.

© Ernest Belenguer Cebrià, 1984, 2008

Primera edició: Eliseu Climent, editor, 1984

Segona edició revisada: Publicacions de la Universitat de València, 2009

© De la present edició: Publicacions de la Universitat de València, 2009

Publicacions de la Universitat de València

<http://puv.uv.es>
publicacions@uv.es

Disseny de la maqueta: Inmaculada Mesa

Il·lustració de la coberta: *Jaume I, conquesta de Mallorca, 1285-1290.*

© MNAC-Museu Nacional d'Art de Catalunya, 2008 Fotògrafs:

Calveras/Mérida/Sagristà

Disseny de la coberta: Celso Hernández de la Figuera

Realització ePub: produccioneditorial.com

ISBN: 978-84-370-7359-0

*A la memòria del meu pare, Vicent Belenguer Mateu,
que arribà a confiar en el meu treball més que el mateix
autor.*

ÍNDEX

PORTADA

PORTADA INTERIOR

CRÈDITS

DEDICATÒRIA

PRESENTACIÓ A LA SEGONA EDICIÓ

INTRODUCCIÓ

PRIMERA PART VALÈNCIA I LA SEVA HISTÒRIA: LA CONQUESTA EN LA HISTÒRIA. REFLEXIONS PRÈVIES

**I. LA CONQUESTA, UNA CONJUNTURA
AMB REPERCUSSIONS HISTÒRIQUES**

**DOS PROCESSOS CONQUERIDORS
AMB CERTES DIFERÈNCIES:
MALLORCA I VALÈNCIA**

**EL MALESTAR ARAGONÈS DEL SEGLE
XIII DAVANT LA FRUSTRACIÓ DE LES
SEVES EXPECTATIVES VALENCIANES**

**EL PUNT D'EQUILIBRI DE MITJAN
SEGLE XIV**

L'AFIRMACIÓ DEL PARTICULARISME
VALENCIÀ DEL SEGLE XV

L'OFENSIVA DE L'AUTORITARISME
MONÀRQUIC I LA IMPOSSIBLE
POLÍTICA D'UNITAT SOTA ELS
ÀUSTRIES

ELS SEGLES DE LA CENTRALITZACIÓ
DE L'ESTAT: ELS COSTOSÍSSIMS
ESFORÇOS PER LA RECUPERACIÓ
HISTÒRICA VALENCIANA

SEGONA PART VALÈNCIA I LA SEVA HISTÒRIA: LA HISTÒRIA EN LA CONQUESTA JAUMINA

JAUME I, UN REI PER A LA HISTÒRIA
II L'ÈPOCA FORAL I JAUME I

JAUME I A LES QUATRE GRANS
CRÒNIQUES

JAUME I I EL PARTICULARISME
VALENCIÀ: DEL RECORD HISTÒRIC A
L'OBLIT HISTORIOGRÀFIC

LA IRRUPCIÓ DE LA HISTÒRIA
ERUDITA: JAUME I I ELS CRONISTES

VALENCIANS

JAUME I I ELS ANYS DE LA
DECADÈNCIA HISTORIOGRÀFICA

III. LA FRUSTRACIÓ D'UNA
ESPERANÇA: JAUME I EN EL
CRITICISME HISTÒRIC

PANORÀMICA REAL DE LA
HISTORIOGRAFIA DEL SEGLE XVIII

EL REMOT PRECEDENT DE LA
COMPILACIÓ ECONÒMICA: VICENT
BRANCHAT

RESPOSTES A UNA INCÒGNITA: EL
FRACÀS DEL MÓN MEDIEVAL EN LA
MODERNITAT IL·LUSTRADA

UNA APROXIMACIÓ ERRÒNIA A
JAUME I: EL LIBRE DELS FEYTS I
JOSEP VILLARROYA

IV. JAUME I EN EL ROMANTICISME
VUITCENTISTA: EL PRIMER TERÇ DEL
SEGLE

L'ÉPIGONISME INICIAL DE
COMENÇAMENT DEL VUIT-CENTS

UNA NOVA I POLÍCROMA
INTERPRETACIÓ DEL REI
CONQUERIDOR: JAUME I I ELS FURS
DE VALÈNCIA

V. JAUME I EN EL ROMANTICISME
VUITCENTISTA: CAP A MITJAN
CENTÚRIA

LA PRIMACIA DE LA PRAXI POLÍTICA
EN EL PLET ABSOLUTISTALIBERAL:
L'ESCASA ATENCIÓ PER JAUME I

EL TRIOMF DEL LIBERALISME I EL
RETORN A LA TRADICIÓ CRONISTA
AL PAÍS VALENCIÀ: VICENT BOIX

VI. JAUME I EN EL ROMANTICISME
VUITCENTISTA: ELS DARRERS ANYS
DEL SEGLE

VI. LA RENAIXENÇA VALENCIANA I
JAUME I: DE TEMA POÈTIC A
TRACTAMENT HISTORIOGRÀFIC

EL RETORN DEL GÈNERE BIOGRÀFIC:
CHARLES DE TOURTOULON

UN CONTINUADOR: JOAN BAPTISTA
PERALES

L'ÚLTIM DELS CRONISTES: TEODOR
LLORENTE

DE LA RENAIXENÇA A L'INICI DEL
POSITIVISME HISTÒRIC: ROC
CHABÀS

VII. EL NOSTRE SEGLE: LA DISPERSIÓ
ANALÍTICA DELS ESTUDIS JAUMINS.
ELS PRIMERS ANYS

L'INCIPIENT TRIOMF DE LA
INVESTIGACIÓ HISTÒRICA: EL
PRIMER CONGRÉS D'HISTÒRIA DE LA
CORONA D'ARAGÓ

UNA DARRERA TEMPTATIVA DE
COMPILACIÓ: MARTÍNEZ ALOY I LA
GEOGRAFÍA GENERAL DEL REINO DE
VALENCIA

VIII. EL NOSTRE SEGLE: LA DISPERSIÓ
ANALÍTICA DELS ESTUDIS JAUMINS.
PANORAMA BIBLIOGRÀFIC

COL·LECCIONS DOCUMENTALS I
EDICIONS DE LA CRÒNICA

ELS POLIFACÈTICS ASPECTES DE LA
CONQUESTA

REPERCUSSIONS
SOCIOECONÒMIQUES DE LA
CONQUESTA: REPOBLAMENT,
REPARTIMENT I MINORIES
CONFESSIONALS

REPERCUSSIONS JURÍDICO-
ECLESIASTIQUES DE LA
CONQUESTA: DE LA INSTAURACIÓ
DE L'ESGLÉSIA CRISTIANA A LA
PROMULGACIÓ DELS FURS DEL NOU
REGNE

UNS ALTRES ASPECTES
HISTORIOGRÀFICAMENT MENYS
TRACTATS

REFLEXIONS SOBRE EL BALANÇ
PRESENTAT

IX. EL NOSTRE SEGLE: LA DISPERSIÓ
ANALÍTICA DELS ESTUDIS JAUMINS.
HISTÒRIA I POLÍTICA

JAUME I ALS DELIBERATS
ANACRONISMES AVANT LA LETTRE
DE LES NOSTRES CONJECTURES
PASSIONALS

EPÍLEG

TERCERA PART LA CONQUESTA DE VALÈNCIA PER JAUME

X. ELS PRECEDENTS DE LA CONQUESTA

L'INICIAL PREDOMINI MILITAR D'ARAGÓ COM A REGNE I COM A CONFEDERACIÓ

LA NECESSÀRIA MATISACIÓ DE L'EXPANSIÓ ARAGONESA: PRESÈNCIA SIMULTÀNIA DE CATALUNYA EN TERRES VALENCIANES

LA PRIMACIA DE CATALUNYA SOBRE ARAGÓ EN LES RELACIONS MONETÀRIES AMB ELS MUSULMANS VALENCIANS

XI. LA CONQUESTA DEL PAÍS VALENCIÀ I LA SEVA CONVERSIÓ EN REGNE

PRIMERA FASE: INICI I CULMINACIÓ DE LA CONQUESTA AL NORD. DE MORELLA A BORRIANA

SEGONA FASE: LA INCORPORACIÓ DE LA PLANA CENTRAL VALENCIANA I LA CONQUESTA DE LA CAPITAL

TERCERA FASE: LA CONQUESTA AL
SUD DEL XÚQUER. ELS LÍMITS DEL
NOU REGNE: ALMIRRA

XII. ELS PROBLEMES AL VOLTANT DE
LA CONQUESTA. L'ESTAT DE LA
QÜESTIÓ

ELS TÍMIDS DESACORDS
HISTORIOGRÀFICS: L'EMPRESA DE
PENÍSCOLA I LES OCUPACIONS DE
BEGÍS I XELVA

LA POLÉMICA HISTORIOGRÀFICA
PER LA PRESA DE MORELLA I LA
CONFERÈNCIA D'ALCANYÍS:
VALORACIONS CRONOLÒGIQUES I
DISCREPÀNCIES INTERPRETATIVES

LES ESPECULACIONS DE LA
CONCRETA PRESÈNCIA NUMÈRICA
DE NOBLES ARAGONESOS I
CATALANS A LA CONQUESTA

ARGUMENTS DESQUALIFICADORS
DE LA CONSTANT PERMANÈNCIA DE
CATALUNYA EN EL PROCÉS DE
CONQUESTA

FRAGILITAT DELS ARGUMENTS
EXPOSATS: LA REALITAT DE
L'EMPRESA COMUNA D'ARAGÓ I DE
CATALUNYA

LA REVISIÓ DE LA LOCALITZACIÓ DE
LA BATALLA DEL PUIG

APÈNDIXS

I

II

III

IV

EPÍLEG A LA SEGONA EDICIÓ

ÍNDIX TEMÀTIC

ÍNDIX TOPONÍMIC

ÍNDIX ONOMÀSTIC

PRESENTACIÓ A LA SEGONA EDICIÓ

En el número 60 (2008) de la revista *Afers* s'acaba de publicar un dossier sobre la Catalunya del segle XVI. La coordinació d'aquest recull d'articles va anar al meu càrrec i vaig començar el meu escrit de presentació citant la conegudíssima frase atribuïda al filòsof alemany Goethe: «cada generació ha d'escriure la seva història». He de confessar que sempre m'ha atret aquesta expressió potser per la influència del meu mestre Joan Reglà que solia repetir-la. Al cap i a la fi amb ella es volia subratllar, dins d'uns límits és clar, el relativisme de les idees absolutes i dominants de qualsevol pensament que volgués perpetuar-se en el poder amb un cert aire de feixisme. Calia, contràriament, manifestar la necessària evolució del pensament, que s'entenia progressista i de perspectives més innovadores, malgrat que aquest pogués cometre certs errors, com tot el que prové del ser humà.

Però els perills que podia portar l'excés de relativisme tampoc no són admissibles en qualsevol pensament que ha de saber mirar amb bons ulls el passat que l'ha portat fins al seu present i que l'enviarà més enllà, cap a un futur en part desconegut i, per suposat, no controlat. Què difícil és mantenir un equilibri enmig dels nyics i nyacs entre passat, present i, fins i tot, un possible futur que vol endevinar-se! Personalment en aquella presentació vaig defensar l'avenç de la investigació i l'evolució històrica. Faltaria més! Però vaig posar unes condicions per a caminar sobre segur. Creia -i crec- que les noves generacions han de fer-se amb el poder -és la seva obligació-, però han de respectar els temps passats i investigar-los des de nous aspectes. I sobretot no han d'aprofitar-se egoïstament d'allò que ja s'havia dit abans. Tampoc han de deixar de citar aportacions investigadores -arXIVístiques incloses- que ja

varen fer-se anteriorment i que es pensa que ja ningú recordarà. En tot cas, això s'ho creu tot aquell mediocre i oportunista historiador que sempre existeix. Perquè molt sovint altres varen començar a caminar abans que ell i aquest no se n'adona que serà denunciat finalment.

Si passo de l'alemany goethe al castellà Antonio Machado, potser que tanqui el cercle començat amb aquestes línies. Perquè sempre hi ha camins traçats i els nous rodamons investigadors no deuen abusar dels historiadors que els precedeixen sense esmentar-los com cal, sense respectar la base anterior -més o menys sòlida- que llença als darrers a noves visions en el sentit òptim de la paraula. Perquè, en el sentit pèssim, funambulistes de la paraula s'abonen al plagi dissimulant-lo de vegades, citant l'autor trepitjat en algunes ocasions i en altres citant com a propis materials d'arxius ja investigats i que no els pertanyen. El temps posa tothom en el seu lloc i la mala feina feta per aquests ambiciosos rodamons es veurà a la fi.

El que dic ha passat, passa i passarà en el dissortat i *hollywoodenc* món universitari en el qual vivim. Quan canviaria més d'un batibull si aquests oportunistes -que es mostren fins i tot com manses ovelles quan són llops- pensessin per un moment que ells també moriran i que els seus treballs -per dir-ho d'alguna manera- poden ser víctimes de semblants actuacions en el futur!

Per tot això vull agrair que una editorial de la categoria de les Publicacions de la Universitat de València m'hagi suggerit reeditar el meu llibre de 1984 *Jaume I a través de la història*. Antoni Furió va insistir en aquesta qüestió i el llibre es recupera així vint-i-cinc anys després de ser publicat. Ara bé, com l'autor encara viu, he mantingut el text original però he afegit tot un estudi posterior en aquesta edició. Així podrà veure's, sobretot a València, quins fruits ha donat l'evolució de la història medieval del segle XIII, que no són pocs. Per tot això recomano al lector que es miri aquest llibre amb tot l'afecte. Podrà contemplar

les diverses generacions d'historiadors que al llarg dels segles varen qualificar a Jaume I de distintes maneres segons el pensament que imperava en els diferents temps dels cronistes esmentats. I podrà adonar-se'n de l'increment d'estudis -valencians sobretotque ha aportat la investigació jaumina en els darrers trenta anys.

Abans d'acabar aquesta nota vull agrair molt el suggeriment que se m'ha fet perquè així puc protegir el meu *Jaume I a través de la història*. De fet aquest llibre és un cas gairebé excepcional. Diria que és tota una referència històrica que -valgui l'expressió- no ha creat escola ni en el món català, ni en el mallorquí, per no dir l'aragonès sempre més allunyat de Jaume I. Penso que si aquest model valencià s'hagués aplicat a cronistes i historiadors catalans i mallorquins, el resultat no hagués estat molt diferent malgrat les matisacions que ben segur s'haguessin fet al llegir les visions d'aquests.

Dit tot això, crec que el lector ha de començar a endinsar-se en aquest llibre sobre Jaume I, i al final podrà veure els avenços que hi ha hagut en la historiografia sobre l'època del Conqueridor.

INTRODUCCIÓ

Crec que el lector que pensa arribar fins a la fi del llibre amb què ara s'enfronta es mereix, si mes no, un petit aclariment del perquè d'aquesta obra, ja que els estímuls per a la realització d'un estudi poden ser molt diversos i de vegades no necessàriament responen a una planificació deliberada. Pot ser que mecanismes una mica fortuïts hagen catalitzat aquesta vegada el meu treball.

Tenia escrita de prou temps enrere la síntesi de la Conquesta de Jaume I i vaig pensar de publicar-la inicialment a manera d'article per a la revista *L'Espill*. El seu editor, Eliseu Climent, que tingué una conversa amb mi en aquest sentit, em féu llavors una contraoferta més temptadora: l'estudi -pensava ell- podia unir-se, com un número independent més, als petits treballs de la seva nova col·lecció «Quaderns 3 i 4», de creació recent. Hi accedí encantat, però li vaig indicar la necessitat que la dita síntesi fos precedida d'un curt pròleg, que faria jo mateix, per tal d'aconseguir una clara finalitat: no introduir tot d'un cop i bruscament el lector en el centre del tema de la Conquesta, sinó conduir-lo envers aquella a través d'unes reflexions prèvies, evidentment molt breus, sobre la historiografia multisecular que *grosso modo* ha tractat d'aquesta qüestió, amb la condició de poder comparar-la amb la problemàtica dels nostres historiadors d'avui.

No podia ni sospitar, en aquella amena xerrada, que el meu curt pròleg havia d'ultrapassar les tres-centes pàgines mecanografiades amb més de cinc-cents denses notes a peu de pàgina. Això s'esdevé de vegades quan l'historiador, que ha intuït un nou camí, a les primeres esbrollades historiogràfiques veu acomplerta amb escriu la seva idea inicial, la qual cosa l'obliga a un replantejament del projecte, i aquest projecte ateny així una envergadura

insospitada. En aquesta ocasió em tocà a mi de carregar amb l'esforç, però també amb la il·lusió, d'una cosa nova que no m'havia plantejat al principi amb rigorosa precisió. Per aquest motiu, al poc temps, en una nova entrevista amb Eliseu Climent, les idees començaren a prendre un altre to. Havia d'abandonar, amb el seu beneplàcit d'editor, la publicació del meu petit treball a la col·lecció «Quaderns 3 i 4», i substituir-la per una obra molt més ambiciosa, la que el lector té entre les mans.

Així, tot mantenint l'oferta inicial de la síntesi de la conquesta -la qual queda reduïda ara a la part tercera-, aquell pròleg és en realitat la base d'aquest llibre: la història de la historiografia sobre la Conquesta de Jaume I, que he intentat fer el més exhaustiva possible, tot sabent de bestreta que aquest concepte és gairebé impossible d'aconseguir totalment, alhora que he tractat, amb tots els mitjans de què disposava, que el treball no fos una mera ostentació bibliogràfica, tan erudita com estèril, sinó que tingués un contingut més ampli a través del qual anar analitzant les molt diverses facetes que al llarg dels segles es van acumular sobre el nostre Conqueridor i sobre la seva època, fita sempre indiscutida en tota la nostra història. Perquè hi ha una cosa que és ben comuna entre els historiadors valencians de tots els temps, independentment del color de les ideologies: l'amor per Jaume I, considerat sempre com el punt de partença en el procés d'integració de València a l'Europa occidental. Ningú, en cap moment, no ha fet gala d'atacar el rei Conqueridor i fins i tot les indubtables defallences, que a nivell de l'estreta moral cristiana dels cronistes eclesiàstics podien ser clars pal·liatius en el procés d'exalçament del rei, foren assuavides, quan no desvirtuades o àdhuc omeses, en les narracions que aquells li dedicaven.

Allò que sí que s'ha esdevingut és una cosa que la lògica històrica podia preveure, però que ara queda corroborada amb tota la profusió de detalls que podem exigir als nostres

dies. Em referesc concretament al fet que els historiadors del passat, de qualsevol ubicació cronològica, més que no acostar-se al rei Conqueridor i intentar de penetrar en la realitat del seu temps, han acostat el rei Conqueridor a les pròpies vivències des de les quals pretenien d'historiar-lo. Si alguna cosa pot denunciar aquest llibre és l'evident subjectivisme que trobem en qualsevol treball que en el passat intentà d'aproximar-se a Jaume I.

El rei serà sempre un gran i bon rei, però successivament el veurem com el pare de la gloriosa dinastia que dugué a altures inimaginables la grandesa de la Corona d'Aragó i, més clarament, de Catalunya -cas de Muntaner-, com el predicador cristià de l'«erasmista» Beuter, el croat religiós davant la morisma infidel del contrareformista Escolano, el dèspota il·lustrat de Vicent Branchart, el foralista encés de Bartomeu Ribelles i de Borrull i Vilanova (per bé que tant l'un com l'altre canvien un poc els conceptes), el prototip de l'heroi predecessor del liberalisme individualista de Vicent Boix, o l'alternativa valenciana -per haver constituït un nou regne i haver-lo dotat d'importants furs- davant la pressió castellana, simbolitzada historiogràficament pel Cid, segons l'arquetip traçat per la finisecular Renaixença vuitcentista. Després, si el nostre segle, gràcies a la rigorosa crítica històrica que apunta des de Chabàs, ha aconseguit amb abundància de documents un millor coneixement de l'època del monarca, també el més gran apassionament polític que sembla acompanyar-lo ha polititzat tan marcadament la figura del sobirà que aquest val tant per a la causa de la dictadura de Primo de Rivera com per a la de la república demoliberal, el nacionalisme radical, el federalisme socialista de la contesa civil, o el franquisme integrista de la postguerra. Els darrers anys, fins i tot, el rei Jaume ha estat enlairat com a senyera enmig de les discussions pro i anti-catalanistes que s'abaten sobre la nostra terra.

Per dir-ho en poques paraules, rara és l'ocasió en què una tal figura com la del nostre gran monarca no hagi commogut els historiadors i àdhuc els polítics, i això és una prova de la transcendentalitat d'uns fets que es van esdevenir en el passat, però que d'alguna manera continuen projectant-se en cada present. Fins i tot quan el monarca sembla més absent de l'interès de la historiografia valenciana -potser als segles XV i XVIII- la raó hi és també subjectiva i de conjuntura politicocultural. Així, el trastamarisme del Quatre-cents o la centralització il·lustrada del Set-cents expliquen la relativa poca atenció envers un rei bàsicament català i foralista.

El *leit motiv* del llibre ha estat ja traçat, però evidentment crec que hi ha encara més, molt més, que la sola figura del Conqueridor. En moltes ocasions pense que el rei Jaume ha estat gairebé un pretext per a fer-hi un repàs i profunditzar en la història de la nostra historiografia, sobretot a partir dels segles més recents, la descripció dels quals ha anat copsant cada vegada més àmplies dimensions.

I ací vull fer un darrer advertiment. En alguns passatges del llibre hem vessat conceptes sobre Maians i la historiografia del segle XVIII, o sobre Vicent Boix, ja en el XIX, que el lector no avisat pot interpretar malament. Tot i poder pecar de reiteratiu respecte d'afirmacions que més tard faig també, vull assenyalar que mai no hi ha hagut la més petita animositat de la meua part envers allò que signifiquen aquestes grans figures valencianes i els seus actuals valedors. Però una anàlisi, crec que rigorosa, d'aquests temes m'obliga a ser bel·ligerant amb certes idees que considero desencertades. En el cas de Maians, veig força difícil la manera com pot defensar-se simultàniament el fet que el polígraf d'oliva sigui el precursor més clar de la Il·lustració espanyola i alhora el més ferm defensor d'un pre-renaixement de la cultura i de la llengua catalanovalencianes, tal i com pretén Antoni

Mestre. Boix és molt menys problemàtic per tal com, sense negar-li l'apassionat esperit valencià, gairebé tothom reconeix avui les seves grans deficiències a l'hora de fer història. En qualsevol dels casos, allò que no s'ha de fer és confondre les simpaties polítiques que una persona pot incitar amb la seva producció historiogràfica. Tota una altra cosa és sens dubte l'actitud que, des d'un principi, aquest llibre adopta respecte de l'obra d'Antonio Ubieto. La seva manifesta parcialitat no s'amaga darrere la denúncia que ell fa d'unes altres parcialitats. En aquest sentit, l'estudi històric s'enrareix, víctima de la passió, i el veritable historiador té l'obligació de denunciar aquestes manipulacions.

Sol ser normal, en fi, quasi com a referència obligada per tal de posar punt final a la introducció, agrair l'ajuda, consells o ànims que a l'autor han pogut prestar els seus amics i col·legues més propers. El capítol d'agraïments pot ser més o menys cert, o més o menys «polític». Però en el meu cas és totalment sincer. Vull expressament al·ludir-hi l'alè i la simpatia que en tot moment he rebut d'Agustín Rubio Vela, Pedro López Elum i Mateu Rodrigo Lizondo. Especialistes tots tres en temes d'història medieval valenciana, foren, sobretot els dos darrers, vinculats al Departament d'Història Medieval de València, els qui - juntament amb uns altres companys- denunciaren públicament per primera vegada els errors en què Antonio Ubieto havia incorregut amb ocasió del seu llibre *Orígenes del Reino de Valencia*.^[1] Més tard, ja com a recensió en revista especialitzada,^[2] van insistir de bell nou en aquest tema demostrant que no tot el Departament seguia, unitari i cec, les precipitades conclusions del seu director.

Amb aquella actitud afrontaren crítiques de tota mena, sense reparar, els qui les feren, en la profunda fidelitat a la història i a València de què ells feien gala i que els dugué, després de distintes converses amb l'autor dels *Orígenes del Reino de Valencia*, a una presa de posició nítida davant

aquell qui, al llindar del seu llibre ja citat, havia realitzat una desqualificació global de tota la historiografia valenciana multiseular, sense reconèixer-hi mèrits ni avaluar-ne aportacions –per poques que fossin–, seguida pel sistemàtic atac al Rei Conqueridor, com la sola excepció de tota una historiografia valenciana –o feta a València– que sempre respectà el nostre rei. Així, en el fons, Ubieto actuà sempre molt més d'acord amb la tradició històrica aragonesa (de la procedència i escola de la qual no hi ha dubte) que no en la línia del pensament valencià.

Però vull sobretot remarcar, per a acabar, l'especial ajuda que sempre em dispensà Mateu Rodrigo, el qual he molestat en moltíssimes ocasions. La meua no residència habitual a València, per circumstàncies de destinació professional, i, doncs, el meu allunyament de les biblioteques valencianes, han suposat moltes vegades que no tingués a mà una dada, una referència que necessitava. Sempre estava tranquil, ja que sabia que la consulta telefònica em trauria el problema de damunt. Mateu Rodrigo ha tingut amb mi la dedicació que només trobem en un amic lleial i en un company que prescindeix d'estèrils competències professionals, per tal de donar, amb el seu coneixement, un suggeriment, un detall, una discrepància –si calia– a l'autor d'aquest llibre. Les gràcies més efusives li siguin donades al medievalista valencià que és Rodrigo Lizondo.

Ciutat de Mallorca, març de 1982[3]

[1] M. C. Barceló, C. Bixquert, M. Càrcel, J. Hinojosa, P. López Elum, R. Muñoz i M. Rodrigo Lizondo: «Del dicho al hecho. En torno a los *Orígenes del Reino de Valencia*», *Levante*, del 28-IX-1977 al 4-X-1977.

[2] M. C. Barceló, P. López Elum i M. Rodrigo Lizondo: «Recensión de los *Orígenes del reino de Valencia*. Cuestiones cronológicas sobre su reconquista», *Hispania*, núm. 144 (1980), pp. 204-208.

[3] El temps transcorregut entre l'enllestiment d'aquesta obra i la seva impressió ha suposat que algun títol molt recent no ha estat incorporat al llibre. En honor de la veritat, són molt pocs aquests casos. Amb tot, podem recordar els petits articles de Ramon Ferrer Navarro: «La Repoblación de una comarca alicantina: La serranía de Alcoy»; i «Repoblación de tierras alicantinas por Jaime I», l'un i l'altre a *Anales de la Universidad de Alicante*, núm. 1 (1982), pp. 9-27, i núm. 2 (1983), pp. 33-48. o el fet de la traducció del llibre de Robert I. Burns: *The Crusader Kingdom of Valencia. Reconstruction on a Thirteenth-century frontier*, Cambridge, Massachusetts Harvard University Press, 1967, amb el títol: *El Reino de Valencia en el siglo XIII. Iglesia y Sociedad*, València, Del Cenia al Segura, 1982, 2 vols.

PRIMERA PART VALÈNCIA I LA SEVA
HISTÒRIA: LA CONQUESTA EN LA
HISTÒRIA. REFLEXIONS PRÈVIES

I. LA CONQUESTA, UNA CONJUNTURA AMB REPERCUSSIONS HISTÒRIQUES

La conquesta de València, gairebé coetània a la de Mallorca, planteja potser més grans problemes. Molts factors han contribuït a convertir-la en una qüestió de primer ordre per a tot historiador, agreujada en l'actualitat pel dissortat apassionament que avui envolta tot allò que fa referència a la nostra terra. Però el conreu de qualsevol disciplina científica obliga a mantenir el cap fred i a intentar d'analitzar les raons d'un procés que, polèmic ja en els moments fulgurants de les gestes militars, ha tingut tan serioses repercussions fins als nostres dies.

DOS PROCESSOS CONQUERIDORS AMB CERTES DIFERÈNCIES: MALLORCA I VALÈNCIA

Per bé que només sigui *grosso modo*, una comparació amb la precedent empresa de les Balears, que també dugué a cap Jaume I, permet de veure les diferències que l'una i l'altra conquesta -mallorquina i valenciana- van presentar i que contribuïren a configurar -fins a cert punt- una tensió històrica un poc distinta. Ja que, per damunt de les mútues afinitats en base a les tàctiques guerreres utilitzades,^[1] l'assentament de la població urbana inicial, segons els esquemes del *Repartiment*, o el procés colonitzador (lingüístico-català, religiós-cristià i fins i tot econòmico-feudal), aquestes presenten dues dissemblances.

Quant a la primera, hom pot observar un grau diferent en el tracte que els conqueridors mantenen envers els vençuts. Si la conquesta mallorquina es caracteritza per la més gran violència, sense arribar a la formalització de pactes per a la rendició de la capital, i prossegueix la colonització de l'illa amb un procés de genocidi musulmà

relativament ràpid, fins al punt que el pes de la població mora decau de manera accelerada; la de València, on abundà més la rendició prèviament acordada que l'expugnació dels castells, contempla un mecanisme colonitzador una mica més suau i, potser és just de dir-ho, lent. Només en 1609-1615, amb l'expulsió dels moriscos, acaba el problema de la inassimilació islàmica, més bruscamment resolt abans a Mallorca.

La petitesa de l'illa, no comparable a l'extensió valenciana, la seva situació geogràfica com a «cap de creus»,^[2] amb la imperiositat del seu control absolut davant la sempre possible ofensiva de la pirateria, la colonització propiciada pels interessos del patriciat comercial català, menys oposat al segle XIII als desigs de la reialesa i més propens a l'obtenció de ràpids guanys econòmics, són factors que possiblement permeteren més densament la repoblació del territori, a base sobretot del potencial humà de Catalunya, doblat per la pèrdua progressiva de l'element musulmà. Aquest sempre podia enrarir la seguretat illenca, substituït -quan calgués- per un contingent cada vegada més elevat d'esclaus, alguns d'ells moros desarrelats, fruit de les ràtzies mallorquines de la baixa Edat Mitjana i sempre més útils en llurs relacions socio-econòmiques amb els propietaris que el serf o el vassall medieval.

Al contrari, l'amplitud territorial del País Valencià, difícilment susceptible de ser repoblat d'un cop,^[3] la major possibilitat de defensa, des d'Aragó, Catalunya o àdhuc Castella -si calia- malgrat l'ampli litoral que ofereix excel·lents possibilitats a les agressions pirates, i sobretot la composició dual de la població conqueridora -amb nobles aragonesos que basen el seu poder en l'expansió territorial i en la població servil musulmana, la qual ben aviat passaran a defensar destorbant fins i tot les operacions de neteja en els primers anys de l'assentament cristià^[4]-, són causes que expliquen millor la ralentització,

que no la inexistència, de l'agressió al musulmà. Aquesta, amb tot, es produí i justificà sobradament les rebel·lions islàmiques que esquitxaren, després de la conquesta, els darrers anys del regnat de Jaume I.

La segona dissemblança, la distinta composició de la població conqueridora -a Mallorca i València-, que en les seves fàcies urbana o rural ha pogut condicionar en major o menor grau la relació amb els musulmans sotmesos, planteja des del principi una problemàtica diferent a cada lloc. Mentre que la conquesta de Mallorca és una empresa genuïnament catalana, a la qual els aragonesos no col·laboren, rebecs a tota expansió ultramarina, la de València fou una acció conjunta catalano-aragonesa, per bé que, en els inicis, el regne d'Aragó contemplava el País Valencià com la seva eixida natural al mar.

Tanmateix, després dels primers compassos al nord (Ares i Morella), la direcció, sempre en mans del rei, integra el país cada vegada més a Catalunya, i són Borriana (1233) i València (1238) les fites decisives de la neutralització de l'inicial avantatge aragonès. I és que, al capdavant, la conquesta d'un país àmpliament costaner i urbanitzat, com ara el valencià, aprofitarà més a una puixant economia comercial amb important estructura municipal, com és la catalana, que no a Aragó agropecuari. Més encara quan des de la segona meitat del segle XIII els incipients canvis socials i fins i tot econòmics, que van desembocar en la primera crisi feudal del Tres-cents, assenten les bases del començament de l'anquilosament dels nobles aragonesos, «más aferrados a unas tradiciones que la época no permite mantener ya», expressió molt gràfica per tal com prové d'un historiador tan poc sospitós com l'aragonès gonzález Antón.[5]

EL MALESTAR ARAGONÈS DEL SEGLE XIII
DAVANT LA FRUSTRACIÓ DE LES SEVES
EXPECTATIVES VALENCIANES

Però la frustració aragonesa en el seu pretès -però no obtingut- monopoli valencià i la crisi político-social de la seva noblesa, ja clarament dibuixada des de mitjan segle XIII, provocaren fortes tensions al regne de València, creació política de Jaume I, nascut de les pressions contraposades dels dos grans grups de població conqueridora -aragonesos i catalans- sense que en un principi el predomini d'uns i altres pogués decantar cap a un costat el pes específic de la nova conquesta. Amb tot, la promulgació en 1240 d'un conjunt de lleis qualificades de «fuero municipal con propósito de hacerlo extensivo a todo el reino»[6] -el Costum- i la seva conversió en Furs en 1251 -amb noves disposicions, entre les quals la més important és la substitució des de 1261 del primitiu caràcter de graciosa concessió reial del Costum pel concepte contractual dels Furs- significaren clarament la «ruptura amb la mentalitat (d'inspiració aragonesa)».[7]

Els Furs de València donaren la batalla a la legislació aragonesa -Fur de Saragossa o Aragó-, de tal manera que les diferències d'aplicació de l'un i l'altre codi a les localitats valencianes, abans i després de 1240, són extraordinàriament eloqüents: entre 1233-1240, de vint-i-tres cartes pobles, setze ho van ser a fur de Saragossa, sis a costums de Lleida, i una segons el dret musulmà, totes a la zona castellonenca; de 1240 a 1276, davant unes quinze cartes pobles a fur d'Aragó, n'hi ha més de trenta a fur de València; de 1276 a 1284, finalment, divuit nous llocs de València accepten els Furs, i s'eixamplen a Castelló, sense comptar en contrapartida amb cap cas aforat a Aragó. És un fet, doncs, el desig de territorialitat del Fur a tot el regne, més favorable al tron que el privilegiat fur d'Aragó. [8]

Per tot això, al compàs de l'ampliació del codi valencià s'hi enregistrà una oposició cada vegada més gran per part dels senyors heretats a València que, atrinxerats rere llurs propis furs (els quals els asseguraven no solament el

predomini jurídic, sinó també el social i l'econòmic), havien fins i tot d'aprofitar les circumstàncies de la política exterior de la Corona d'Aragó per tal d'intentar imposar llurs criteris -preferentment durant les dificultats de Pere el Gran a Alfons el Liberal.

L'alineació dels aragonesos a favor del malaguanyat infant Alfons, fill del primer matrimoni del rei, dins la problemàtica dels impolítics repartiments territorials de Jaume I, que té serioses repercussions per a València quan el 1257 el regne, sense perdre encara la identitat, és agregat a Aragó tot formant part del lot del primogènit; la revolta general que significà a València la retirada a la localitat de Quart dels aragonesos Pedro Fernández de Azagra, Ximeno de Urrea, Artal de Luna i molts altres, arran de la promulgació dels Furs de 1261; la negativa dels aragonesos a fer suport al seu rei Jaume en l'expedició a Múrcia de 1264, que se li oposaren a les corts de Saragossa i Ejea en què el monarca demanà el necessari servei monetari, amb arguments -entre altres- com ara que el Fur d'Aragó no era respectat a València; el rerafons nobiliari de la llarga pugna (1271-1275) entre l'infant Pere, hereu de la corona, i Sánchez de Castro, bastard del rei; les derivacions dels aragonesos a València, involucrats amb una darrera rebel·lió musulmana que desemboca en 1275 en el daltabaix cristià de Llutxent; el plantejament aragonès del «problema valencià» en el Privilegi General de Saragossa d'octubre de 1283, tendent a assimilar el regne de València al d'Aragó, i la contraofensiva de Pere el gran a València pel desembre del mateix any, amb el Privilegi Magne, que responia més aviat a una mentalitat econòmico-comercial i político-liberal; la creació d'un justícia general al regne de València, a imatge del d'Aragó, arrancat a Pere el gran en 1284 en l'endemig de la crisi internacional amb França i el papat; el curiós «plebiscit» dut a cap en 1289 per una comissió aragonesa de la Unió per tal de consolidar el Fur d'Aragó... Tot, comptat i debatut, parla de la inestabilitat

política valenciana del segle XIII,[9] la qual, després del parèntesi del prudent regnat de Jaume el Just (1291-1327), només queda resolta amb els furs alfonsins de 1329-1330, però al preu que el rei Alfons el Benigne concedís tan àmplies gràcies i prerrogatives en l'esfera jurisdiccional – inclòs el mixt imperi– que resultava més beneficiós el fet de sotmetre's als nous furs valencians que persistir en els aragonesos.[10]

EL PUNT D'EQUILIBRI DE MITJAN SEGLE XIV

Tanmateix, el pes específic aragonès a mitjan segle XIV ja no era el mateix de cent anys abans, ja que l'acceptació dels furs alfonsins es troba en la darrera línia que els nobles, radicats ja a València, mantenen: no defensar, en principi, tant la permanència dels furs aragonesos com l'expansió a València dels seus privilegis particulars, tot maldant per obtenir una mena d'estatut de dominadors territorials basant-se en tot cas en allò que comença de ser ja història: la conquesta.

Si socioeconòmicament les diferències respecte del passat eren ja importants, més ho van ser en els aspectes culturals i polítics. Decididament, el pes de la capital –on el 1283 es va crear un Consolat de Mar–, de les seves activitats econòmico-comercials i del seu predomini lingüístic català, naturalitza, mal que els pese, la noblesa aragonesa de l'interior, tot disminuint la seva capacitat d'acció. Per això, en les Unions de 1348 contra Pere el Cerimoniós, Mateu Rodrigo matisa amb tota claredat el concepte que fins ara hom tenia de la Unió valenciana, vista massa vegades com «una excrecència de la Unió de Aragón», afirmant que, enfront d'Aragó –amb permanents reivindicacions senyorials–, la Unió de València és un moviment ciutadà, del patriciat urbà, oposat a una noblesa que difícilment podia exigir més després del favorable arbitratge dels furs alfonsins, però que encara podia